

ԽԱՉԻԱՐ ԺԳ ԳԱՐԻ ԲԵՐԳԱՆ Ս. ԳԵՂԱՐՅԻ ՎԱՆՔԻՑ ԵՎ ՋԵՏԵՂԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆ ԾՐՋԱՓԱՎՈՒՄ

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ ՆԱԽԱԳԻԳՈՐՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (Ա—Գ ԴԴ.)

ա. Հայածանքներ Ա դարի վերջերին և Բաբելոնի «հավականոն» ընտրությունը

Առաջին քրիստոնյաների կյանքը չի անցել խաղաղ ու երջանիկ, այլ բազմիցս խռովվել է հալածանքների պատճառով: Մոտ երեք դար քրիստոնեական եկեղեցին կենաց և մահու կռիվ էր մղում հեթանոսական բիրտ ուժի դեմ: Եղել են ժամանակներ, երբ թվում է, թե խաղաղ պիտի մարեր քրիստոնեության վերջին ջանքը, բայց նորից հանգամանքները փոխվել են, անեղ փորձերիցներին հաջորդել են խաղաղ ու արևոտ օրեր, մինչև որ քրիստոնեությունը ինքը նվաճել է աշխարհը:

Հայաստանում էլ եղել են քրիստոնյաների դեմ հալածանքների մի քանի շրջաններ, որոնք տարածվել են նաև Սյունյաց քրիստոնեական համայնքի վրա: Այս հալածանքների մասին փաստաթղթեր կամ վավերագրեր, դժբախտաբար, չեն հասել մեզ: Բայց եթե ուշադիր կարդանք Ստեփանոս Յորեղանի Դատության գիրքը, կտեսնենք, որ այնտեղ անուղղակի խոսք կա Սյունիքում քրիստոնյաների հալածանքների մասին:

Այս հարցի վերաբերյալ ամբողջական կարծիք կազմելու համար հարկավոր է նաև մի քանի խոսք ասել Արտապի Արծուի վերաբերյալ: Մեր նախորդ հոդվածում ի միջի այլոց հիշատակեցինք Արտապի Արծուը¹: Ըստ ավանդության՝ Արտապի Արծուը հիմնադրել է Ա.

Թաղեոս առաքյալը, և այնտեղ էլ գտնվում է իր գերեզմանը²: Արտապի Արծուը, նվիրագործված Ս. Թաղեոս առաքյալի գերեզմանով, ամբողջ նախագրիգորյան շրջանում եղել է Մայր Աթոռը և կենտրոնը Հայաստանում գտնվող քրիստոնեական բոլոր համայնքների: Հայտնաբերված մի հին վավերագրի համաձայն, հայտնի՝ Արտապան հիշատակարան անվամբ՝ «Յիշատակագրությունը եպիսկոպոսաց առաքելական միճակիս Արտապոս» վերնագրով³, Ա—Գ դդ. Արտապի Արծուի վրա Ս. Թաղեոս առաքյալին հաջորդել են ութ եպիսկոպոսներ: Տալիս ենք նրանց ցանկը՝ ըստ Թորգոմ արեղա Փոստաձյանի⁴.

Չաքարիա Հայրապետ—68—72 թթ.
Չեմենսոս Հայրապետ⁵—72—76 թթ.
Ատրներսեհ Հայրապետ—76—92 թթ.
Մուշե Հայրապետ—93—123 թթ.
Շահեն Հայրապետ—125—150 թթ.
Շավարշ Հայրապետ—151—171 թթ.
Ղևոնդիոս Հայրապետ—171—190 թթ.
Մեհրոման Հայրապետ⁶—221—251 թթ.
(ըստ Օրմանյանի 240—270 թթ.):

¹ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգաբարոսում, Բեյրութ, 1959, Ա, էջ 29:

² Արաբատ, Ա (1868 թ.), էջ 102—105:

³ Տե՛ս Թորգոմ արեղա Փոստաձյան, Հայ եկեղեցւոյ ծագումն ու պարզացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1955, էջ 28:

⁴ Այս երկու Հայրապետները ինչպիսիք են նաև Թաղեոսի վկայաբանության մեջ, Մովսէսը Հայկականք, Ը, էջ 75:

⁵ Արտապան հիշատակարանը բուս է Մեհրոման Հայրապետի մասին: Բայց Եվսեբիոս Կեսարացու

¹ Հարդան արք. Բաղդասարյան, Քրիստոնեությունը Հայաստանում Ա—Գ դդ. և քրիստոնեական առաջին համայնքի սկզբնավորումը Սյունիքում, «Էջմիածին», Ը, էջ 26, 28:

Ինչպես նշում է Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը, Նախագրիգորյան շրջանում Սյունյաց Աթոռը «երբեք Նախապատիվ և գլխավոր չներկայացավ»⁷, այլ միշտ կախում է ունեցել Արտապի Աթոռից, ընդունել վերջինիս առաջնորդի գերագահությունը: Նախագրիգորյան շրջանում Արտապի Աթոռն է, որ նշանակել է Սյունյաց Աթոռի առաջնորդներին կամ վավերացրել նրանց նշանակումը: Սակայն Բաբելասի պարագայում այդպես չի լինում: Ստ. Օրբելյանը գրում է, որ այդուհետև Կումսիի մահվանից հետո «ոչ կամեցան առանց առաջնորդի մնալ և այլ ուրեք ոչ ունեին ակնկալություն (ընդգծումը իմն է—Շ. ա. Բ): Այս կացության էին իրենանց առաջնորդ պիտո՞վ ուն Բաբելաս անուն»⁸:

Մեջբերված հատվածից պարզ երևում է, որ այդուհետև այլ տեղից, այսինքն՝ Արտապից ակնկալություն չեն ունեցել, այդ պատճառով էլ ստիպված եպիսկոպոս են ընտրել իրենց համայնքից մեկին՝ Բաբելասին, որպեսզի անառաջնորդ չմնան: Բայց այն պարագան, որ Արտապի Աթոռն էր Սյունյաց Աթոռի համար առաջնորդներ նշանակում կամ վավերացնում՝ կասկածից վեր է, որովհետև Բաբելասից հետո այդուհետև, քաջալերված Ս. Հոգուց, Արտապի Աթոռ են ուղարկում Մուշե անունով մեկին, որպեսզի իրենց վիճակի համար եպիսկոպոս ձեռնադրվեր⁹: Այս Մուշեն որոշ պատճառներով չի կարողանում վերադառնալ (ստորև կտեսնենք պատճառները), և հետագայում այդուհետև Արտապի Աթոռից իրենց համար առաջնորդ են խնդրում Մովսես Տարոնացուն¹⁰:

Բերված վկայություններից երևում է, որ Նախագրիգորյան ժամանակաշրջանում քրիստոնեությունը Հայաստանում եղել է որոշ չափով կապմակերպված վիճակում: Տարբեր համայնքներ միմյանց հետ գտնվել են փոխադարձ կապի մեջ: Այդ փոխադարձ կապը, գուցե Սյունյաց և Արտապի Աթոռների պարագա-

յում, սկսվելով Բաբելասից է դեռևս առաքյալների ժամանակ: Բարթողիմեոս առաքյալի վարքում գրված է, որ առաքյալը Սյունիքում եկեղեցի հիմնելուց հետո «փութացաւ հասանել ի վիճակ Թադեոսի ըստ հրամանի Հոգւոյն Սրբոյ» (Սուփերք Հայկականք, էջ 24):

Հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ Բաբելասին այդուհետև իրենք են ընտրում և նշանակում իրենց առաջնորդ: Չէ՞ որ Արտապի Աթոռը կենտրոնական Աթոռն էր, և նրա վրա էր դրված քրիստոնեական այլ և այլ համայնքների կամ Աթոռների ղեկավարությունը ողջ Հայաստանի տարածքի վրա: Պատասխանը հայտնի է. քրիստոնյաները գտնվում էին խիստ հսկածանքների մեջ, այդ պատճառով նրանք ի վիճակի չէին ասպարեկ իջնելու: Նման դեպքերում քրիստոնեական տարբեր համայնքների միջև կապը բնական է, որ խզվեր: «Այլ ուրեք ոչ ունեին ակնկալություն», գրում է պատմիչը: Հավանաբար իսկապես ու սարսափը, գուցե նաև քաղաքական ծանր պայմանները, ստիպում են քրիստոնյաներին ավելի պոպոզ հանդես գալ:

Ըստ Օրմանյանի՝ Բաբելասի ընտրությունը տեղի է ունեցել Արտապի Չաքարիա Հայրապետի օրոք¹¹: Բայց բացառված չէ, որ ընտրությունը տեղի ունեցած լինի ոչ թե Չաքարիա Հայրապետի օրոք, այլ նրա նահատակությունից անմիջապես հետո: Ըստ Արտապյանի հիշատակարանի՝ Չաքարիան նահատակվել է Փրկչի նահատակությունից քառասուններկու տարի հետո¹², այսինքն՝ 70-ական թվականներին: Հետևաբար, Չաքարիայի նահատակության պատճառով Արտապի Աթոռի ժամանակավոր անգլոխ մնալու հանգամանքը ևս պիտի պարտադրեր այդուհետև «այլ տեղից ակնկալություն չունենալ» և իրենց համայնքի ներսից ընտրել իրենց եպիսկոպոսին:

Օրմանյան սրբապանը գտնում է, որ հենց այս նույն ժամանակներում է, որ տեղի է ունեցել նաև Ոսկյանց քահանաների մարտիրոսությունը¹³: Սրանք ազգությամբ հռոմեացիներ էին կամ հույներ, որ պաշտոնով եկել էին Հայաստան, այստեղ հանդիպել Թադեոս առաքյալին, ավելի նրա քարոզությունից, դարձի եկել և քրիստոնյա մկրտվել: Առաքյալի նահատակությունից հետո, որպեսզի խույս տան հսկածանքներից, առանձնացել

⁷ Պատմությունից հայտնի է, որ Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացի Հայրապետը նամակ է գրել հայոց Մեհրոման (Mitrozan) Հայրապետին (Եվս. 517): Եվ քանի որ Նախագրիգորյան շրջանում Հայրապետական Աթոռը Արտապի Աթոռն էր, այդ պատճառով էլ պատշաճ է Մեհրոմանին ևս դնել Արտապի եպիսկոպոսների ցանկի մեջ: Այնուամենայնիվ այս հարցը որոշ կասկածելի երեսներ ունի և կարոտ է լուրջ ուսումնասիրման:

⁸ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 42:

⁹ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 22:

¹⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 22:

¹¹ Նույնը, էջ 23:

¹² Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 45:

¹³ «Այսրապատ», Ա, 1868 թ., էջ 102:

¹⁴ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 46:

են Օսպեանց լեռներում¹⁴։ Ի վերջո, էրբ հալածանքների մի նոր շրջան է տեսել Օսպեան Վարդապետի օրոք, արտել է նահատակելն են¹⁵։

Հիշատակության արժանի է նաև Ազիանցի լուսավորիչ Մոզե ատաբապի աշակերտներից մեկի նահատակությունը Սահան քաղաքի մեջ, ապա նույն ժամանակաշրջանում¹⁶։ Ըստ այդ ազանդության՝ սրա երկու ընկերները ուրանում են քրիստոնեությունը և գնում «վկնի խոզխոռիչ արանցն»¹⁷։

Տեսնում ենք, թե ինչպես միմյանցից բոլորովին տարբեր ավանդություններ հաստատում են, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում իրապես տեղի են ունեցել քրիստոնյաների հալածանքներ։ Սյունեցիք, անշուշտ, իրենք էլ անհամա չեն մտացել այդ հալածանքներից։ Թերևս նրանց միճակը համեմատաբար ավելի ապահով է եղել պոսիյաց անհատչեյի ու անանցանքի լեռների շնորհիվ։ Այդ պատճառով էլ նրանք կարողացել են ոչ միայն որոշ չափով խուսափել հալածանքներից, այլ նույնիսկ իրենց համար եպիսկոպոս են ընտրել իրենց համայնքի անդամներից մեկին, որ Արտապի Արոտի անապահով, թերևս նաև անգլուխ միճակում գրավոր ապառճառով հնարավորություն չի ունեցել սևևտոք գնալու և ձեռնադրվելու։ Արտապի Արոտի ընդհանրական Հայրապետի կողմից։

բ. Հալածանքներ Սահաարով արքայի օրոք և նրանից հետո. Մոզե Հայրապետ

Բարեկասի արքայակալության հետագա շրջանը, համեմատաբար խաղաղ մի ժամանակաշրջան, գուցադիպել է Արտապի Չեմենտոս (72—76) և Աորներսեհ (76—92) Հայրապետների տարիներին։ Ճիշտ է, հայանի է նրա խողաղական վախճանը, սակայն նրա լահից անմիջապես հետո, Աորներսեհ Հայրապետի վերջին տարիներին, Հայաստանում տկավում է հալածանքների մի նոր շրջան։ Աերևում տեսանք, որ Բարեկասի մահվանից հետո սյունեցիք Արտապի Արոտ են ուղարկում Մոզեին, որպեսպի եպիսկոպոս ձեռնադրվի Սյունյաց Արոտի համար։ Սակայն Մոզեն չի կարողանում վերադառնալ։ Օրմանյան սրբազանի կարծիքով՝ հենց այս ժամանակաշրջան

նում տեղի են ունենում քրիստոնյաների հալածանքները, որոնց պոս է դառնում նաև Արտապի Աորներսեհ Հայրապետը¹⁸, որի համար Արտապան հիշատակարանը ասում է, թե «աս յետ կատախարելոյ զժողովուրդս ժԵ-ում նահատակեցա ի բարբարոսաց»¹⁹ (ընդգծույ լան է—Շ. ա. Բ.)։

Այս նույն ժամանակաշրջանում է տեղի ունենում նաև Սուրբհայանց վկաների հայտնի նահատակությունը²⁰։ Արանք քրիստոնեությունը ընդունել էին Ոսկանց քահանայներից, ապա քառասունչորս տարի խուսաճալակությանը օտրել Սուկավեա լեռան վրա²¹։

Աորներսեհի նահատակության պատճառով Արտապի Արոտը թափուր է մնում։ Միս այդ պատճառով Մոզեն, որ մինչ այդ արդեն եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել Սյունյաց Արոտի համար, չի կարողանում վերադառնալ իր միճակը և կոչվում է Հայրապետական զանի վրա²²։

Իմպայես, Արտապան հիշատակարանն էլ վերյում է, թե Աորներսեհին փոխարինում է ամս Մոզե։ Ճիշտ է, հիշատակարանում սրա մասին ասվում է, որ պարսից երկրից էր, բայց այս հանգամանքը չի բացառում, որ նա Սյունյաց համայնքի անդամ լիներ։ Մեր նախորդ հոդվածում ցույց տվեցինք, որ Սյունյաց համայնքում ընդհանրապես մեծ տեղ էր գրավում օտար ժառրը²³։ Հայտնի են նաև Բաբեդար և Չրվանդարը, որոնք, ինչպես իրենց անունն է ցույց տալիս, հալածաբար պարսիկ էին։

Քրիստոնյաների այս երկրորդ հալածանքը, որ շատ ավելի մեծ չափեր էր ստացել, քան նախորդը, տևում է բավական երկար մի ժամանակահատված, թերևս քառորդ դարից ավելի, քանի որ Մոզե Հայրապետի համար ասվում է, որ իր ամբողջ կանքի ընթացքում ժողովականներին կատալարում էր թաքստոգներում. «Սորա յաջորդեաց Մոզե կամ Մոզեղ եպիսկոպոս երկրեն Պարսից, ևս ես կատալարելոյ զժողովս սրբոց ի թաքստանս իրր Լ (30) ամ վճարեաց զկեանս իր»²⁴։

Այս հալածանքները մեծ չափով տարածվում են սյունեցիների վրա։ Նրանք մնում են

¹⁴ Մաղաքիս արքեպ. Փրմանեան, Ազգայնություն, էջ 46։

¹⁵ «Արարատ», Ա, 1868 թ., էջ 103։

¹⁶ Մաղաքիս արքեպ. Փրմանեան, Ազգայնություն, էջ 51։

¹⁷ Սովետը Հայկական, ժԹ, էջ 38։

¹⁸ Մաղաքիս արքեպ. Փրմանեան, Ազգայնություն, էջ 50։

¹⁹ Վարդան արք. Բաղդասարյան, նույնը, էջ 29։

²⁰ «Արարատ», Ա, 1868, էջ 102։

¹⁴ Եվրոպոս գետի տեղեկների շրջանը, ըստ Ա. Երեմյանի, Տե՛ս Ա. Երեմյան, Հայաստանը լուս «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 74։

¹⁵ Տե՛ս Սովետը Հայկական, ժԹ, էջ 59—66։

¹⁶ Մովսիս Կողանկատուացոյ Պատմություն Ազգանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 17։

¹⁷ Նույն տեղանք։

«անտերանցք» վիճակում, «բնակեալ այսր և անոր»²⁵: Համայնքը ցրվում է, ոմանք բարձրանում են Գարուա լեռը և անցնում միայնակեցության:

Սյունյաց Աթոռի այս անմխիթար, անգույն ու անօգնական վիճակը հավանաբար տևում է բավական երկար, մինչև որ վերջանում են հալածանքները, և սյունեցիք նոր առաջնորդ են խնդրում Արտաշի Աթոռից, գուցե հենց Մուշեն Հայրապետից՝ իրենց համայնքի նախկին անդամից, որ բավական երկար ժամանակ պաշտոնավարել և մեծ ջանքերի գնով կարողացել է վառ պահել քրիստոնեական մարող ջախը:

Իսկ ո՞ր թագավորի օրոք են տեղի ունեցել այս հալածանքները: Օրմանյան սրբապանը գտնում է, որ հալածանքները տեղի են ունեցել հայոց Արտաշես թագավորի օրոք: Ահա թե ինչ է գրում նա իր «Հայոց եկեղեցին» աշխատության մեջ. «...պատմությունն ալ կը յիշէ, թէ հայոց թագաւորներէն Արտաշէս 110-ին առենները (ընդգծումը իմն է— Շ. ա. Բ.), խորով շուրջ 230-ին, և Տրդատ 287-ին պաշտօնապէս հալածանքներ հրաւայեցին քրիստոնէութեան դէմ»²⁶: Սակայն պետք է նկատել, որ 110 թվականի ժամանակները հայոց Արտաշես անունով թագավոր հայտնի չէ: Այդ շրջանում հայտնի է հայոց Աշխարհար թագավորը (110—113), որ իր գահակալության բավական կարճ և հռոմեա-պարթևական բարդ ու իր համար ոչ նպաստավոր հարաբերությունների ընթացքում, դժվար թե հասցներ այդքան նեղություն պատճառել փոքրիկ և գրեթե անհայտ քրիստոնեական համայնքներին, երբ իր համար ավելի կարևոր հարց էր պահպանել իր իշխանությունը հայոց գահի վրա, մի բան, որ չկարողացավ²⁷: Բացի դրանից, հալածանքները, ինչպես տեսանք վերևում, տևել են շատ ավելի երկար մի ժամանակամիջոց, սկսած Ատրներսեհ (76—92) Հայրապետի վերջին տարիներից: Իսկ այդ տարիները զուգահեռում են հայոց Սանատրուկ արքայի գահակալության առաջին տարիներին. նա իշխել է Վաղարշակ արքայի (66—68) մահվանից քիչ հետո (ձիշտ թիվը հայտնի չէ), մինչև 109 թ.²⁸:

Սանատրուկ արքան եղել է քրիստոնեության ահեղ հալածիչ: Նրա մասին կան բազմաթիվ ավանդակոտորաններ, որոնցից ամենա-

հայտնիները է Մովսես Խորենացին²⁹: Սանատրուկի մասին պատմված ավանդակոտորանների մեջ մեծ տեղ են գրավել նրա ձեռնարկած հալածանքները քրիստոնյաների դեմ: Հետագայում այդ կոտորանները միացել են Ա դարում Հայաստան եկած և այստեղ քարոզած Թադեոս առաքյալի մասին պատմված ավանդակոտորաններին և այդպիսով ստացվել է Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հայտնի վկայաբանությունը³⁰: Այդ վկայաբանությանը ծանոթ է եղել Մ. Խորենացին, քանի որ նա համառոտ պատմելով Թադեոսի Հայաստան գալը, նահատակությունը և այլն, ավելացնում է. «Այս ամենայն... յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ՝ ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել»³¹:

Փաստորեն, Սանատրուկի և նրա դստեր նահատակության մասին պատմված կոտորանները, միանալով Թադեոս առաքյալի ավանդությանը, շփոթության մեջ են գցել վարքագրին և Խորենացուն, որոնք կատարել են ժամանակագրական մեծ սխալ՝ Բ դարի Սանատրուկ թագավորին տանելով Ա դարի կեսերը՝ առաքյալների քարոզության ժամանակները:

Այսպիսով, Սանատրուկ արքայի վրա ծանրանում է ոչ թե Թադեոս առաքյալի, այլ նրա հաջորդներից Ատրներսեհ Հայրապետի նահատակությունը: Ատրներսեհին հաջորդած Մուշեն, որը եկել էր Սյունիքից, արդեն անացինք, որ, ստիպված, քաշվել ու մնացել է թաքստոցում:

Սանատրուկը մահանում է 109 թ.³² (մ. թ.): Բայց քրիստոնյաները Հայաստանում դեռևս հանգիստ չեն գտնում: 114 թ. Հռոմի Տրայանոս կայսրը, օգտագործելով պարթևական խոսքով թագավորի՝ հայոց Աշխարհար արքային ինքնակամ կերպով գահընկեց անելու և նրա եղբորը՝ Պարթամասիրին գահ բարձրացնելու ձեռնարկը, հարձակվում և գրավում է Հայաստանը՝ այն վերածելով հռոմեական նահանգի: Այս շրջանում բնականաբար պետք է ավելի սաստկանային

²⁹ Մովսես Խորենացին իր Պատմության 1.2 գլխում պատմում է, որ ուժեղ բուքի ժամանակ փոքրիկ արքայակնի դայակը՝ Սանտուր, մտնում է ձյան տակ և մանկանը երեք օր պահում ստիկների մեջ, այդ ձեռքով փրկելով նրա կյանքը: Այդ պատճառով էլ մանկանը կոչում են Սանատրուկ, այսինքն՝ Սանտուի տվածը (Մ. Խորենացի, Պատմություն, Տիֆլիս, 1913, էջ 160—161):

³⁰ «Վկայաբանություն և գիտ նշխարաց Ս. Թադեի առաքելոյ և Սանդխտոյ կուսի», Սուփերք Հայկականք, Ը:

³¹ Մ. Խորենացի, Պատմ., էջ 157:

³² Հայ ժող. պատմ. հտ. Ա, էջ 772:

²⁵ Ստ. Օրբելեան, Պատմություն, էջ 23:

²⁶ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, էջ 24:

²⁷ Տի'ն Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. Ա, Երեւան, 1971, էջ 772:

²⁸ Հայ ժող. պատմ. հտ. Ա, էջ 766:

քրիստոնյաների հալածանքները, քանի որ Տրապիսոսը հայտնի էր որպես քրիստոնեության հալածող, և այդ ժամանակ սկսվել էին քրիստոնյաների հալածանքները ամբողջ Հռոմեական կայսրության տարածքում³⁵։ Իսկ Հայաստանը, ինչպես առկեց, վերածվել էր հռոմեական նահանգի, որնաև այնուհետև նույն վիճակը պետք է փններ։

Սակայն 117 թ. Հայաստանը նորից դուրս է գալիս Հռոմեական կայսրության կազմից, և հայոց զանին է բազմում Վաղարշ Ա (117—140) թագավորը։ Սրա օրոք, հայա-նաբար, քրիստոնյաները Հայաստանում կաթոլիկում են շունչ քաշել, նայինակ՝ ավելի աշխուժանալ։ Հրշակա երկրներից այստեղ են գաղթում շատ քրիստոնյաներ։

Վաղարշ Ա-ի օրոք Հայաստանը ապրում է բաղադրական և տնտեսական մեծ վերելք, զարգանում է անասնորդ³⁶։ Այս երևույթները նախադրյալ պետի հանդիսանալին քրիստոնյաների տարածման համար։ Տարբեր հասկացությունների միջև նորից սկսվում են փոխհարաբերությունները։ Սյունեցիք, որ երկար ժամանակ ծաղկած էին մնացել, այս ժամանակ է, որ նորից համախմբվում են և իրենց առաջնորդ խնդրում. «Ապա գնացեալ սոցա խնդրեցին խրեանց առաջնորդ և ետ այդ մի տարբանցի Մովսես անուն»³⁷։ Հայկազար Մուշե Հայրապետն է, որ Սյունյաց Աթոռի համար նշանակում է Մովսես Տարբանգուն։ Մուշե Հայրապետը, որ իր պաշտոնավարության մեծ մասը անցկացրել էր հալածանքների մեջ, թաքստոցներում, կյանքի վերջին տարիներին, որ կուզադիպում էր Վաղարշ թագավորի զանակալության առաջին տարիներին, օգտվելով նպաստավոր պայմաններից, բնականաբար պետք է առաքելով իշենք

և կայմակերպել Երվարան հալածանքների պատճառով ցրված ու կայմալուծված իր հույաները։

Հայաստանում նախազրիցության շրջանում հայտնի են քրիստոնյաների հալածանքների նաև այլ վկայություններ։ Դրանք մեկ առ մեկ լրվարվում է Հ. Անուկ Այիշանը³⁸։ Այդ հալածանքներից ինչպե՞ս է հատկապես հայոց Մանուկիոս եպիսկոպոսի նահատակությունը՝ Բ դաշի վերջին, հռոմեացի Մարկոս Ավրելիոս կայսեր զանակալության վերջին տարիներին և հայոց Վաղարշ Ա թագավորի զանակալության սկզբի տարիներին, այսինքն՝ 186 թ.³⁹։ Հիշատակության արժանի են նաև Վաղարշ Բ-ի որդի Խոսրով Ա-ի ձեռնադրված հալածանքները, որոնց մասին անդրադարձել է Կեսարիայի Փիրմիլիանոս եպիսկոպոսը իր «Պատմություն հալածանաց եկեղեցու» գրքում (կորած), ինչպես անողզակի կերպով լեղելանում ենք Մովսես Խորենացու Պատմությունից⁴⁰։

Նման հալածանքները շարունակվել են մինչև Տրդատ Գ-ի ժամանակները։ Ինքսկն, պետք է ենթադրել, որ այդ հալածանքները տարածվել են նաև Սյունյաց համայնքի վրա, բայց քանի որ այդ մասին ոչ մի հիշատակություն չկա և, բացի դրանից, փաստերը շատ անորոշ են ու սակավ, մեր նպատակից դուրս ենք համարում դրանց մասին խոսել ստանձին-առանձին։ Շատ հնարավոր է, որ ապագայում զանված նոր փաստեր կամ ավանդություններ նոր լուսաբանումների առիթ տան։

³⁵ Տե՛ս Հ. Ա. Այիշան, Արշալոյս Քրիստոնեության Հայոց, Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1920, էջ 73—94։

³⁷ Հ. Պողոս Անանեան, Քրիստոնեության եռարև Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչությունն առջ. Վենետիկ, 1979, էջ 44։

³⁸ Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 213։

³⁵ Երուսեղ Տեր-Մխիթանյան, Ընդի. Եկեղեցական պատմություն, հտ. Ա, Ա. Էջմիածին, 1908, էջ 95—96։

³⁶ Հայ ժող. պատմ., հտ. Ա, էջ 778—779։

³⁷ Սա. Օրբելեան, Պատմություն, էջ 23։

